

GEHUWD OF ONGEHUWD:

ONTWIKKELINGEN EN VERKLARINGEN VAN SAMENWONEN SINDE DE TWEEDE WERELDOORLOG

M. Kalmijn*

Summary

First union formation since World War II: A review of trends and explanations

Several authors have interpreted the declining rates of marriage and fertility since the mid-sixties as evidence of a new demographic transition. In the ongoing debate on the causes of this transition, individualization forms one of the more popular explanations. The aim of this article is to explore the validity of this hypothesis in light of long term trends in first union formation. The article first describes trends in marriage and cohabitation since World War II and subsequently gives an overview of previously suggested hypotheses explaining these trends. An attempt is made to integrate these hypotheses by distinguishing three kinds of costs and benefits surrounding marriage and cohabitation: (a) social rewards, (b) economic rewards, and (c) search costs. The importance of these mechanisms for trends in marriage and cohabitation is explored by discussing previous research in family sociology and demography. While all three mechanisms play a role in the trends we observe, this article suggests that an explanation in terms of long-term evolutionary processes like individualization may not be as helpful as is commonly believed. As an alternative, the article suggests that future research should examine in a more systematic fashion how the uncertain economic position of young men in the 1980s and 1990s, as well as the increasingly complicated search process which surrounds union formation, has contributed to the declining rates of marriage.

1 Inleiding

In de 19e-eeuw ondergingen bijna alles westerse samenlevingen een demografische transitie. In Nederland begon deze rond 1870 en duurde tot ongeveer 1930 (Lesthaeghe & van de Kaa, 1986). Zoals bekend bestond de demografische transitie

---

* Matthijs Kalmijn is als universitair hoofddocent verbonden aan de vakgroep sociologie van de Universiteit Utrecht. Hij publiceerde eerder over onderwijsongelijkheid, opleidingshomogamie, kerkelijk gemengde huwelijken en tegenstellingen tussen zwart en blank in de Verenigde Staten. Met dank aan de leden van de Pionier Huishoudgroep en Aat Liefbroer voor commentaar op een eerdere versie van dit artikel.

uit een snelle daling van de sterfte gevolgd door een scherpe daling van de geboorte. De huwelijksleeftijd en frequentie veranderden in deze periode echter weinig en de geboortedaling werd daarom vooral binnen het huwelijk bereikt (Hofstee, 1978, 1985). In het algemeen wordt aangenomen dat het 'burgerlijke gezin' tijdens deze transitie naar voren is gekomen (Shorter, 1975). Het gezin begon de invloed van de gemeenschap te weren, de economische functie van kinderen verdween, en wederzijdse sociaal-emotionele ondersteuning werd een belangrijke functie van het moderne gezin.

Enkele decennia geleden lijkt een tweede demografische transitie te zijn begonnen (Lesthaeghe & van de Kaa, 1986). Na een intermezzo van sterke maar trendloze fluctuaties tussen 1930 en 1960 begon het geboortecijfer in het midden van de zestiger jaren opnieuw sterk te dalen (Verhoef, 1989). Ditmaal ging de geboortedaling echter samen een afnemende populariteit van het huwelijk. Steeds minder mensen stapten in het huwelijksbootje, mensen die trouwden deden dat op steeds latere leeftijd, en een toenemend aantal jong volwassenen ging ongehuwd samenwonen.

Over de oorzaken van de tweede demografische transitie zijn verscheidene hypothesen naar voren gebracht. Een van de invloedrijkste hypothesen in dit opzicht is gelanceerd door Lesthaeghe en van de Kaa (1986). Terwijl de eerste transitie gedreven werd door een meer altruïstische benadering van partner en kinderen zou de tweede volgens hen juist veroorzaakt zijn door een tendens tot vergaande individualisering. Hierbij denken zij niet alleen aan de toegenomen mogelijkheden voor vrouwen om zelfstandig een inkomen te verwerven, maar ook aan bredere culturele veranderingen, zoals een sterkere gerichtheid op privacy en individuele autonomie, een naar voren gekomen zelfontplooiingsideologie, en een verschuiving van materialistische naar postmaterialistische waarden (Lesthaeghe & van de Kaa, 1986; van de Kaa, 1988). Gelijksortige hypothesen waren al eerder te vinden in de gezinsociologie. Zo bracht Kooy de vooroorlogse trend in verband met een tendens tot 'gezinsindividualisering' (Kooy, 1967) en duidt Weeda de meer recente ontwikkeling aan met de -enigszins pleonastische term- 'individu-individualisering' (Weeda, 1981). De tweede demografische transitie zou veroorzaakt worden door een vrij fundamentele verandering in waarden waarin het belang van het huwelijk gaandeweg verdwijnt, de betekenis van gescheiden vrienden binnen een vaste intieme relatie toeneemt en daarbij steeds meer nadruk komt te liggen op individuele autonomie en privacy binnen de relatie (Kooy, 1985; Langeveld, 1985; Weeda, 1985).

De vraag die ik in dit artikel wil beantwoorden is in hoeverre de individualiseringstheorie houdbaar is in het licht van lange termijn veranderingen in de huwelijksvorming. Er zijn vier redenen waarom meer specifieke aandacht voor de huwelijksvorming in dit debat van belang is. Omdat het bij de vorming van een huwelijk bij uitstek gaat om de vraag of, wanneer, hoe lang, en op welke wijze mensen een ander persoon toelaten tot de intieme levenssfeer, biedt een meer specifieke analyse van trends in de huwelijksvorming een goede mogelijkheid dieper

inzicht te krijgen in de aard en richting van het individualiseringsproces. De huwelijksvorming is tevens interessant omdat zij een verloop heeft gekend dat niet helemaal past in de periodisering van de twee transities. Zoals Lesthaeghe en van de Kaa zelf reeds benadrukken is de daling van de huwelijksvorming tijdens de tweede transitie voorafgegaan door een sterke toename vanaf de Tweede Wereldoorlog (1986, p. 15). Deze popularisering van het huwelijk begon toen de eerste demografische transitie in feite al was afgesloten en kan niet direct worden verklaard uit evolutionaire veranderingen zoals individualisering. De vraag of er sprake is van individualisering in de laatste twee decennia wordt tevens gecompliceerd door de toegenomen populariteit van het ongehuwd samenwonen. Als de afnemende huwelijksvorming gecompenseerd wordt door het 'concubinaat', kan de neergaande trend in de nuptialiteit ook gezien worden als een verandering in de manier waarop mensen samenwonen en niet zozeer als een verschuiving in voorkeuren omtrent het samenwonen zelf. In hoeverre zo'n interpretatie past in de individualiseringsthese is vooralsnog een open vraag. Tot slot zijn er alternatieve hypothesen die recente trends in de huwelijks- en relatievorming kunnen verklaren, zoals hypothesen over veranderingen in de economische conjunctuur en hypothesen over veranderingen in het selectieproces waarmee huwelijksvorming gepaard gaat. Deze hypothesen stonden centraal in onderzoek naar de opgaande trend in de huwelijksvorming kort na de Tweede Wereldoorlog (Pais, 1967; Heeren, 1973; van Poppel & Willekens, 1982; van den Akker & Nelissen, 1986), maar zijn in het meer recente onderzoek op de achtergrond geraakt.

Het doel van dit artikel heeft een beschrijvende en een verklarende component. In de eerste plaats ga ik na hoe de nuptialiteit na de Tweede Wereldoorlog is veranderd. Hierbij bouw ik voort op Frinking en van Poppel's monografie van de volkstelling uit 1971 over huwelijkspatronen in een iets eerdere periode (1979; zie ook Janssen, 1978) en op meer recente maar minder gedetailleerde analyses van huwelijksregistraties door Tas (1989). Daarnaast ga ik na in hoeverre de afnemende huwelijksvorming gecompenseerd is door het ongehuwd samenwonen. Om deze vraag te beantwoorden zet ik gegevens uit een aantal recente landelijke surveys op een rij en vergelijk ik geboortecohorten op basis van een analyse van retrospectieve survey data. Vergelijkbare analyses van cohorten op basis van ander datamateriaal zijn eerder verricht door Liefbroer & de Jong Gierveld (1993). In het tweede deel komt de vraag aan de orde hoe we de beschreven ontwikkelingen kunnen verklaren. Om deze vraag te beantwoorden geef ik een overzicht van hypothesen die de afgelopen vier decennia in de literatuur over de nuptialiteit naar voren zijn gebracht en ga ik vervolgens na in hoeverre zij houdbaar zijn gebleken in eerder verricht empirisch onderzoek.

Sommige demografen en sociologen hebben in het recente verleden gesteld dat het hier gehandhaafde onderscheid tussen trouwen en ongehuwd samenwonen vanuit empirisch en theoretisch oogpunt tegenwoordig niet meer relevant is (bijvoorbeeld, Rindfuss, Morgan & Swicegood, 1988). In plaats van het analyseren van de nuptialiteit zou men, zo is de redenering, beter direct kunnen kijken naar het

samenwonen, ongeacht huwelijkse staat. Er zijn verscheidene redenen waarom separate analyses van de huwelijksvorming ook nu nog van belang zijn. De vraag of men de twee leefvormen te zamen kan analyseren hangt af van de mate waarin zij overeenkomen wat betreft stabiliteit, taakverdeling, formele regelgeving en andere aspecten van de inrichting van de relatie. Over deze vraag bestaat veel discussie, en empirisch onderzoek geeft hierop tot nog toe onvoldoende een antwoord. Daarnaast is het huwelijk een eeuwenoude en vrijwel universele institutie in de menselijke samenleving. Vanuit sociologisch oogpunt vormen de opkomst, verandering, en ondergang van instituties een traditioneel verklaringsprobleem. Ook al zou het huwelijk vervangen zijn door het ongehuwd samenwonen, dan blijft het de vraag waarom een zo lang bestaande institutie in zo korte tijd heeft plaatsgemaakt voor een niet-geïnstitutionaliseerde, en schijnbaar minder formele vorm van samenleven.

2 Ontwikkelingen

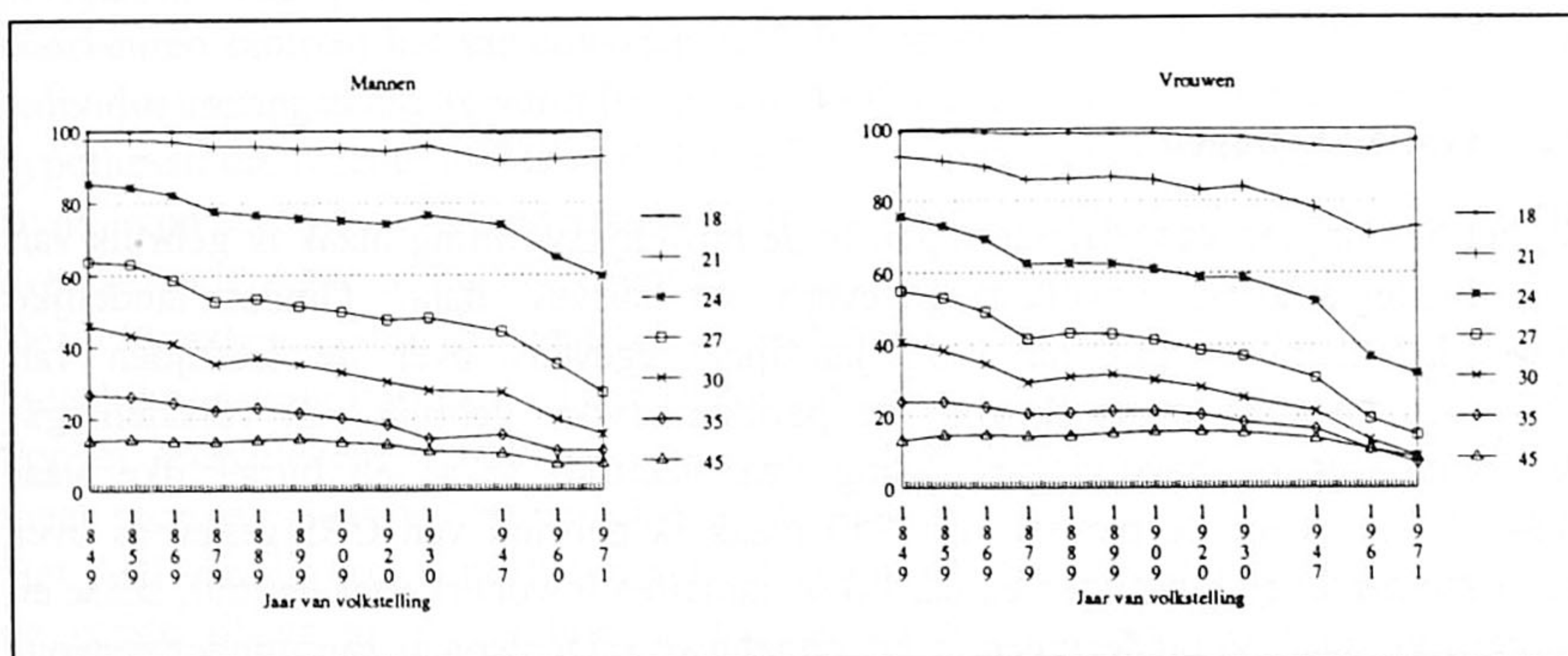
Bij het beschrijven van veranderingen in de huwelijksvorming maak ik gebruik van huwelijksregistraties, bevolkingsgegevens en survey data. Omdat landelijke huwelijksregistraties pas na 1950 jaarlijks gegevens over de leeftijden van huwenden bevatten maak ik voor de periode ervoor gebruik van volkstellingsgegevens over de bevolkingsverdeling naar leeftijd, sekse en burgerlijke staat (1849-1971). Voor de periode na 1950 maak ik gebruik van CBS-gegevens over jaarlijkse aantallen huwenden en jaarlijkse aantallen inwoners naar leeftijd, sekse en burgerlijke staat. Veranderingen in het ongehuwd samenwonen zijn minder eenvoudig te beschrijven. Zulke relaties worden doorgaans niet officieel geregistreerd en landelijke surveys hebben pas in de tachtiger jaren vragen opgenomen over de leefvormen van ongehuwden. Omdat sommige surveys ook retrospectieve vragen over leefvormen hebben opgenomen is het voor een aantal geboortecohorten echter toch mogelijk na te gaan hoe de populariteit van het ongehuwd samenwonen over de tijd is veranderd.

2.1 Het eerste huwelijk

Zoals bekend werd het Nederlandse, vroeg 19e-eeuwse huwelijkspatroon gekenmerkt door een relatief groot aantal blijvend ongehuwde mensen en een vrij hoge leeftijd waarop mensen in het huwelijk traden (Hofstee, 1978; van Poppel, 1992). Het patroon van 'laat en weinig' trouwen was ook kenmerkend voor andere Westeuropese landen en week sterk af van het universele en vroege trouwen elders in de wereld (Hajnal, 1965; Dixon, 1971). Als indicator voor het blijvend aantal ongehuwden in de 19e-eeuw wordt doorgaans gekeken naar het percentage mensen van 45 jaar die op het moment van telling (nog) niet zijn getrouwd (of daarvoor niet getrouwd zijn geweest). Omdat landelijke cijfers over de leeftijd van bruid en bruidegom voor deze periode niet beschikbaar zijn wordt het tijdstip waarop mensen

trouwen (de lokalisatie) doorgaans beschreven aan de hand van de burgerlijke staat van jonge mannen en vrouwen. Uit de volkstellingsgegevens in figuur 1 blijkt ten eerste dat het relatief grote aantal ongehuwden op hogere leeftijd lange tijd blijft bestaan. In 1849 zijn bijvoorbeeld 14% van de 45-jarige mannen ongehuwd; in 1930 is dat percentage nog steeds hoog (13%). Ten tweede blijkt dat het percentage ongehuwden op jongere leeftijd langzaam afneemt. In de volkstelling van 1849 zijn 85% van de 24-jarige mannen en 76% van de 24-jarige vrouwen ongehuwd. In 1930 zijn deze percentages afgenomen tot 77% respectievelijk 59%. Het toenemend aantal huwelijken per hoofd van de bevolking in deze periode (Tas, 1989) werd dus vooral veroorzaakt door een langzame vervroeging van het huwelijkstijdstip en niet zozeer door een afname van het aantal mensen die nooit trouwen (Frinking & van Poppel, 1979).

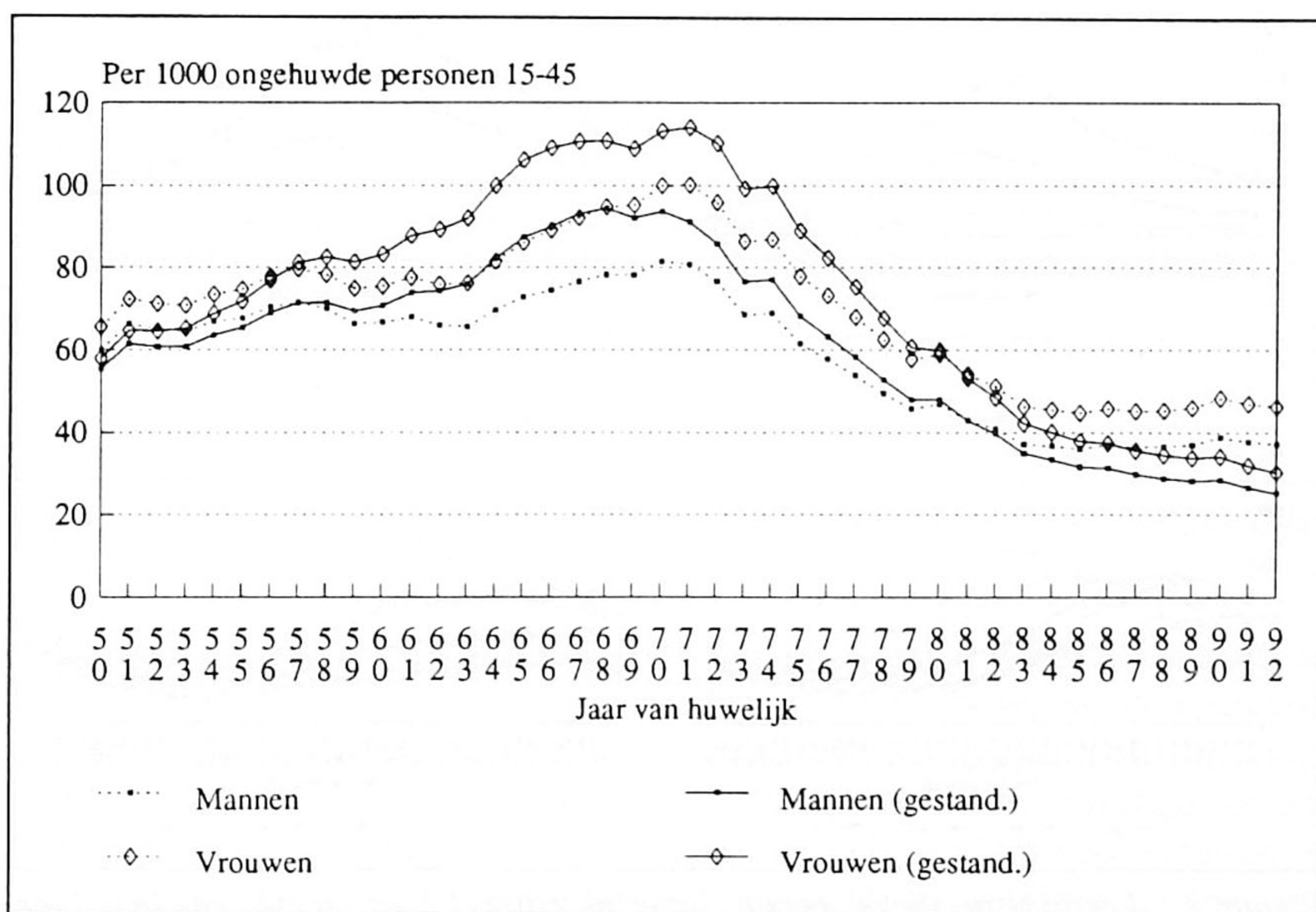

Figuur 1: Percentage ongehuwd naar sekse en leeftijd volgens de volkstellingen van 1849-1971.

Hoewel er duidelijke veranderingen zijn waar te nemen in de vorige eeuw en het begin van deze eeuw, vallen deze in het niet bij de ontwikkelingen na 1930. De volkstellingsgegevens in figuur 1 laten zien dat de reeds eerder begonnen stijging van het huwen op jonge leeftijd na 1930 in een stroomversnelling raakt. Terwijl in de periode 1849-1930 het percentage 24-jarige mannen die ongehuwd zijn afneemt met 9 percentage punten, neemt het in de volgende vier decennia af met 17 punten. Voor vrouwen is de daling in de eerste acht decennia 17 percentage punten, en in de laatste vier decennia 27 punten. Tevens is in de laatste periode de vervroeging van het tijdstip waarop mensen trouwen samengegaan met een afnemend aantal blijvend ongehuwden. In 1971 is bijvoorbeeld nog maar 8% van de bevolking op 45-jarige leeftijd ongehuwd. Samenvattend laten de volkstellingen zien dat ondanks een lange termijn toename en vervroeging van de nuptialiteit er pas na 1930, en eigenlijk vooral na de Tweede Wereldoorlog wordt afgerekend met het traditionele Westeuropese huwelijkspatroon.

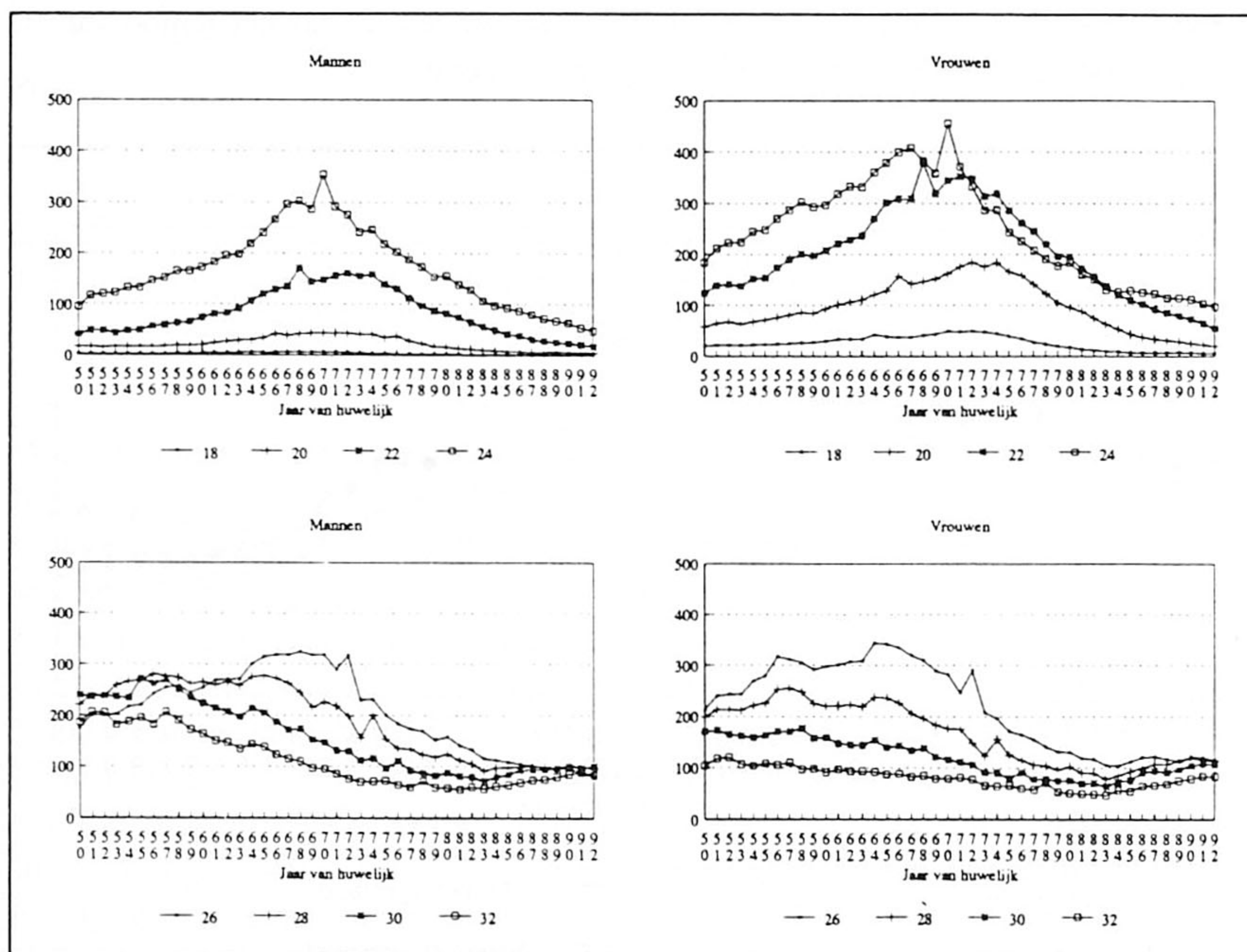
De naoorlogse veranderingen kunnen nauwkeuriger worden beschreven met behulp van cijfers uit de huwelijksregistraties. In figuur 2 presenteer ik het aantal voor het eerst huwendende personen in een jaar per 1000 in dat jaar gemiddeld aanwezige nooit gehuwde personen. Bij de berekening heb ik de leeftijdsgrens van 15-44 aangehouden. Uit deze cijfers blijkt dat de huwelijkscijfers van zowel mannen als vrouwen na 1950 sterk zijn toegenomen. In 1970 bereikt de trend haar hoogtepunt en daarna dalen de huwelijkscijfers tot niveaus die lager liggen dan in 1950. Omdat trouwen sterk gebonden is aan leeftijd dienen we rekening te houden met de veranderde leeftijdsopbouw van de ongehuwde bevolking. In figuur 2 presenteer ik daarom tevens gestandaardiseerde huwelijkscijfers. Hierbij is de gemiddelde leeftijdsverdeling van de ongehuwde bevolking in de periode 1950-1992 als standaard genomen. Om de invloed van de bevolkingsgroei uit te schakelen is bij de berekening van de gemiddelde leeftijdsverdeling aan elk kalenderjaar een gelijk gewicht toegekend. Figuur 2 laat zien dat veranderingen in de huwelijkscijfers sterker zijn als we de invloed van de leeftijdsopbouw uitschakelen. De gestandaardiseerde huwelijkscijfers voor mannen zijn van 1950 tot 1970 gemiddeld met 2.6% per jaar gestegen en zijn van 1970 tot 1992 met 5.4% per jaar gedaald. Voor vrouwen is de trend min of meer gelijk: een jaarlijkse stijging van 3.3% in de eerste twee decennia en een jaarlijkse daling van 5.3% in de laatste twee decennia. Hoewel de daling sterker is dan de stijging zien we tevens dat het tempo van de daling vanaf het midden van de tachtiger jaren afneemt.

Figuur 2: Eerste huwelijkscijfers naar sekse en jaar van huwelijk.

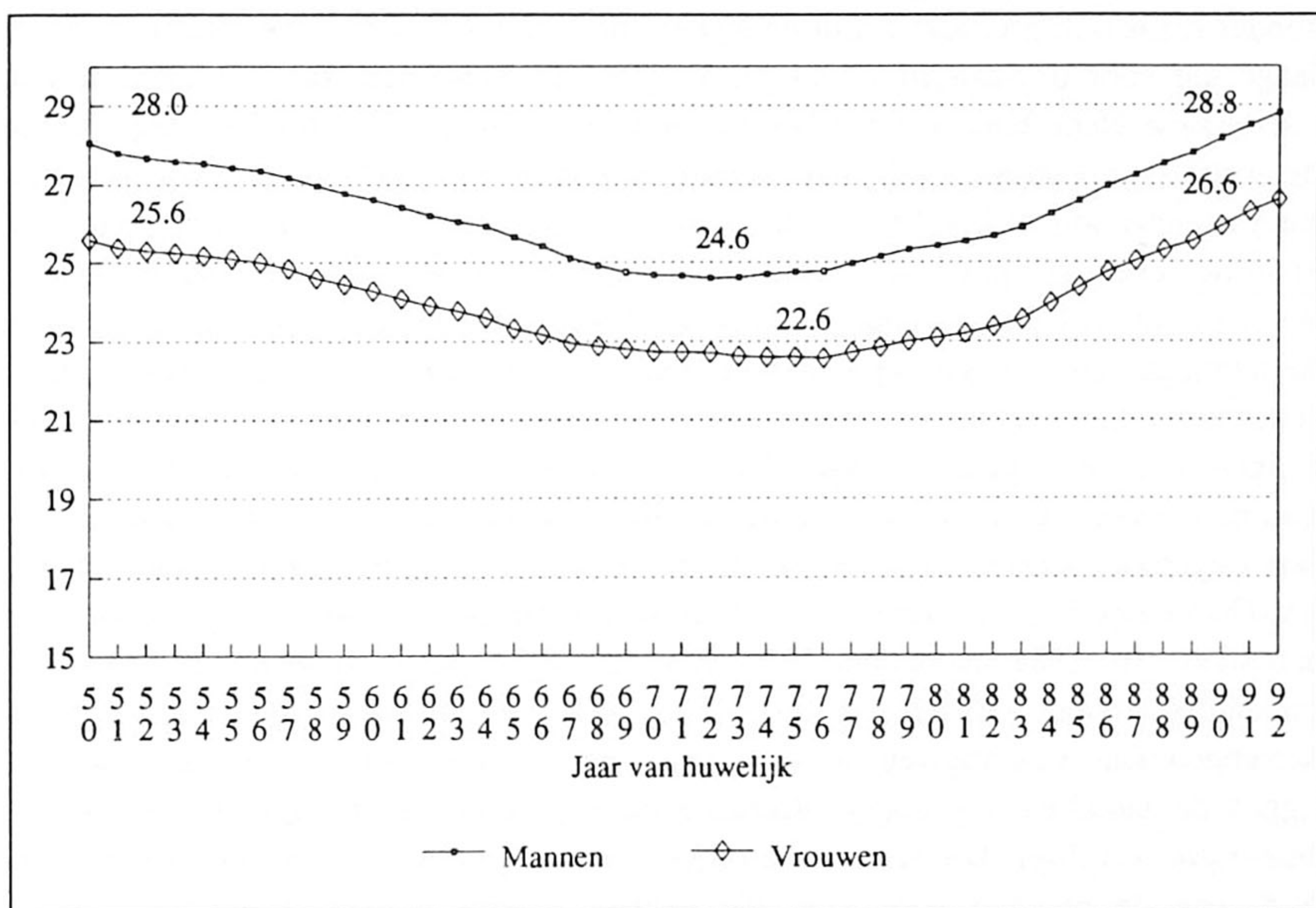
Veranderingen in de jaarlijkse huwelijkscijfers worden deels bepaald door veranderingen in het tijdstip waarop mensen trouwen en deels door veranderingen in de mate waarin mensen überhaupt willen trouwen. De vraag of er in de huidige periode sprake is van uitstel of afstel kan gedeeltelijk worden beantwoord door leeftijdsspecifieke huwelijkscijfers te vergelijken (figuur 3). Uit deze cijfers blijkt dat de eerder waargenomen golfbeweging zich alleen voordoet onder het jongere deel van de bevolking (van 18 tot en met 26 jaar). Aangezien deze groep over het algemeen de grootste trouwlustigheid bezit is hun gedrag bepalend voor de algehele trend. Veranderingen op oudere leeftijd zien er anders uit. Voor ongehuwde mensen ouder dan 28 jaar zien we dat de huwelijkscijfers constant blijven of licht afnemen van 1950 tot 1980. Dat de huwelijkscijfers voor ouderen dalen in plaats van stijgen gedurende de twee naoorlogse decennia is soms verklaard uit het feit dat hier de geboortecohorten naar voren komen die als jong volwassenen de depressie van de jaren dertig hebben meegemaakt (Pais, 1967). Na 1980 nemen de huwelijkscijfers van ouderen overigens weer toe. De toenemende trouwlustigheid van wat oudere mensen na 1980 kan worden geïnterpreteerd als een inhaal effect. De jongere mensen die rond 1970 het huwelijk uitstelden stapten in de tachtiger jaren alsnog in het huwelijksbootje.

Figuur 3: Leeftijdsspecifieke eerste huwelijkscijfers naar sekse en jaar van huwelijk.

Hoewel deze cijfers meer op uitstel dan op afstel wijzen menen sommige auteurs dat er tegenwoordig ook sprake is van afnemende belangstelling voor het huwelijk als zodanig. Onder de gebruikelijke veronderstelling dat de leeftijdsspecifieke huwelijkscijfers van dit moment in de toekomst blijven gelden heeft de Beer berekend dat slechts 78% van de mannen en 86% van de vrouwen geboren tussen 1955 en 1959 ooit zullen trouwen (de Beer, 1989). Deze aantallen liggen voor mannen lager dan cijfers van rond de eeuwwisseling en wijzen mogelijk op een ongekend grote groep mensen die het huwelijk als leefvorm afwijzen. Belangrijk is echter om aan te tekenen dat de huwelijkscijfers van ouderen weer aan het stijgen zijn, een verandering die mede te maken heeft met een inhaaleffect. Als we het gedrag van de ouderen van nu toepassen op wat jonge mensen later zullen meemaken kunnen we hun uiteindelijke trouwfrequentie dus onderschatten.

Figuur 4: Gemiddelde leeftijd bij eerste huwelijk naar sekse en jaar van huwelijk.

Als gevolg van de leeftijdsspecifieke veranderingen in de huwelijkscijfers heeft de lokalisatie van het eerste huwelijk eenzelfde cyclische beweging doorgemaakt (figuur 4). De gemiddelde leeftijd bij het eerste huwelijk lag in 1950 vrij hoog: 28.0 voor mannen en 25.6 voor vrouwen. Vervolgens daalde de leeftijd tot een historisch laagterecord van 24.6 voor mannen in 1972 en 22.6 voor vrouwen in 1976. Na dat jaar wordt het huwelijk weer uitgesteld, tot leeftijden die ongeveer een jaar hoger liggen dan die in 1950. De ogenschijnlijk geringe veranderingen in de gemiddelde huwelijksleeftijd -zo'n drie jaar in twee decennia- gaan gepaard met grote verschuivingen in de verdeling van de bevolking naar leeftijd en burgerlijke

staat. Het percentage 25-jarige mannen die ongehuwd zijn nam bijvoorbeeld af van 66% in 1950 tot 38% in 1970. In 1992 is dit percentage weer toegenomen tot 78%. Gelijksortige verschuivingen hebben zich voorgedaan onder vrouwen. Het percentage 25-jarige vrouwen die ongehuwd zijn is in de eerste twee decennia gedaald van 45% tot 20%, en in de laatste decennia weer gestegen tot 58%. Deze cijfers wijzen op een radicale en snelle verandering in het huwelijksgedrag van jonge mensen in onze samenleving.

2.2 Het ongehuwd samenwonen

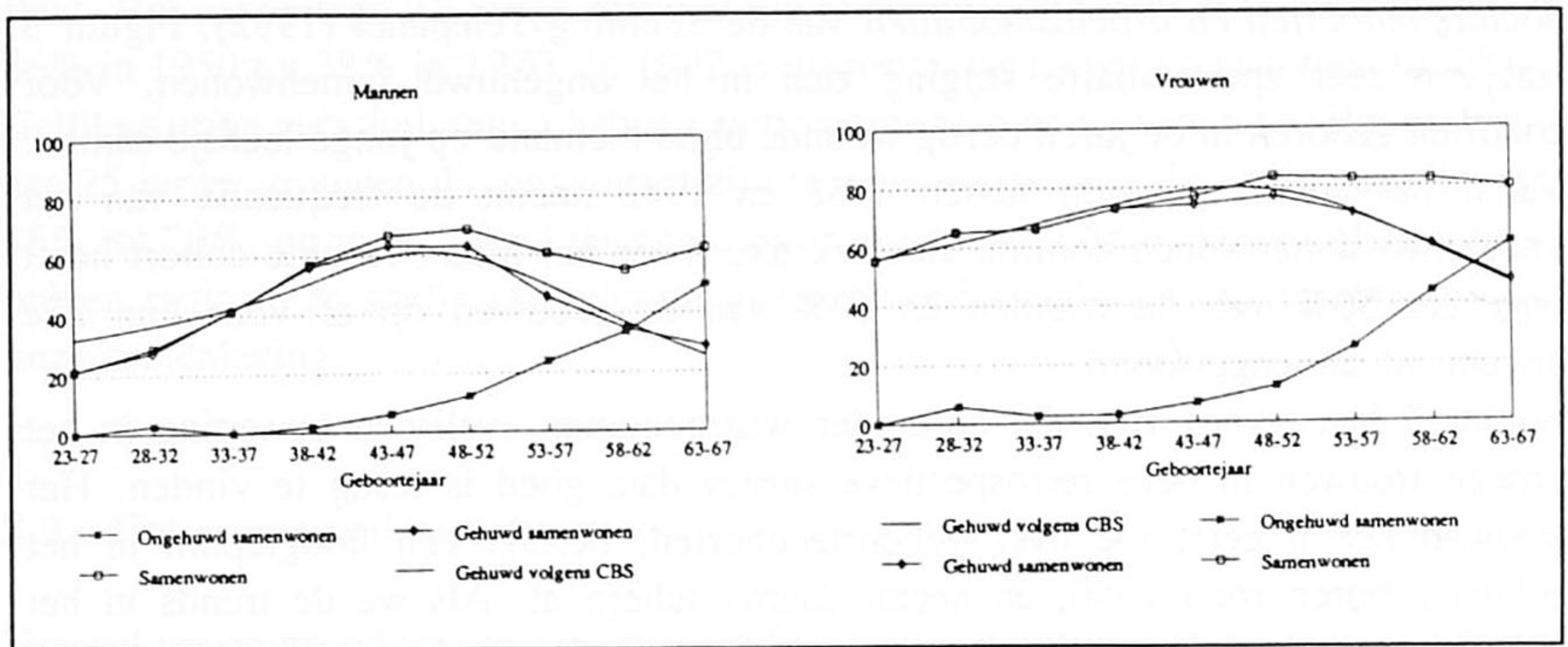
Hoewel we op grond van de cijfers over de huwelijksvorming terug lijken te zijn bij het oude Westeuropese patroon, is het veelvuldig ongehuwd samenwonen wel zonder historisch precedent. Buiten Nederland kwam het ongehuwd samenwonen al lange tijd voor in Scandinavische en Midden- en Zuidamerikaanse landen. In het 19e-eeuwse Nederland was het 'huizen' echter zeldzaam, en schijnbaar beperkt tot de armen (van Poppel, 1992, 10). Veranderingen in het ongehuwd samenwonen zijn minder eenvoudig te beschrijven dan veranderingen in het huwelijksgedrag. Hoewel er in de zeventiger jaren veel kleinschalige surveys onder ongehuwd samenwonenden zijn verricht (bijvoorbeeld, Wiersma, 1983), hebben landelijke surveys pas in de tachtiger jaren vragen opgenomen over de leefvormen van ongehuwden. Door resultaten uit een aantal surveys op een rij te zetten kunnen we een voorlopig beeld krijgen van de populariteit van deze nieuwe leefvorm. Volgens het *Onderzoek Gezinsvorming* van het CBS woonde in 1982 16% van de vrouwen tussen de 20-24 jaar ongehuwd samen; in 1988 was dit percentage 19% (CBS, 1990). Gegevens uit het *Onderzoek Relatievormen in Nederland* van het NIDI komen op gelijksoortige aantallen. In 1984 woonden 18% van de 18-24 jarige mannen en vrouwen ongehuwd samen (NIDI, 1989, 133). Als we mensen die ooit hebben samengewoond beschouwen in plaats van mensen die op dit moment samenwonen liggen de aantallen nog hoger. Retrospectieve gegevens uit het onderzoek *Sociale Integratie van Jong Volwassenen* uit 1987 laten zien dat 45% van de vrouwen en 50% van de mannen voor hun 26e hebben samengewoond (Liefbroer, 1991). Hoewel het ongehuwd samenwonen onder jongeren duidelijk populair is moet worden aangetekend dat het sterk afneemt naarmate men ouder wordt (CBS, 1990; NIDI, 1989). In de bevolking als geheel vormen ongehuwd samenwonende personen dan ook een kleine minderheid. In 1984 woonde bijvoorbeeld 65% van de bevolking gehuwd samen terwijl slechts 5% ongehuwd samenwoonde (NIDI, 1989). Omdat sommige surveys retrospectieve vragen over leefvormen opnemen is het tevens mogelijk te beschrijven hoe het samenwonen over geboortecohorten is veranderd. In figuur 5 presenteer ik het percentage mannen en vrouwen die op jonge leeftijd -in dit geval, op of voor het 25e levensjaar- ooit ongehuwd hebben samengewoond. Ter vergelijking presenteer ik het percentage mannen en vrouwen die op jonge leeftijd (ooit) zijn getrouwd. De analyses zijn gebaseerd op het bestand

Sociale mobiliteit en arbeidsmobiliteit van de Stichting Telepanel (1992). Figuur 5 laat een zeer spectaculaire stijging zien in het ongehuwd samenwonen. Voor cohorten geboren in de jaren dertig woonde bijna niemand op jonge leeftijd samen. Vanaf het cohort geboren tussen 1938 en 1942 neemt de frequentie van het ongehuwd samenwonen continu en sterk toe. Voor het meest recente cohort heeft ongeveer 50% van de mannen en 60% van de vrouwen op of voor hun 25e ongehuwd samengewoond.

Figuur 5 laat tevens zien dat de eerder waargenomen cyclische beweging in het vroege trouwen in deze retrospectieve survey data goed is terug te vinden. Het trouwen neemt eerst toe over geboortecohorten, bereikt een hoogtepunt in het cohort geboren rond 1950, en neemt daarna scherp af. Als we de trends in het trouwen en ongehuwd samenwonen vergelijken valt op dat de stijging in het ongehuwd samenwonen een aanvang neemt vóór de daling van de trouwcijfers. Omdat deze gegevens zijn gebaseerd op een retrospectief survey van relatief beperkte omvang is het van belang na te gaan in hoeverre zij stroken met bevolkingsgegevens. Daartoe presenteer ik in figuur 5 de percentages 25-jarige personen die volgens het CBS getrouwd zijn of getrouwd zijn geweest. Figuur 5 laat zien dat de twee trends redelijk goed samenvallen. Alleen in het oudste cohort mannen is er sprake van enige discrepantie tussen survey- en bevolkingsgegevens. In hoeverre wordt de afnemende huwelijksvorming gecompenseerd door de opkomst van het ongehuwd samenwonen? Om deze vraag te beantwoorden presenteer ik in figuur 5 het percentage mensen die op jonge leeftijd hebben samengewoond, ongeacht huwelijks staat. Uit deze cijfers blijkt dat het samenwonen op jonge leeftijd vanaf het cohort geboren rond 1920 sterk toeneemt en na het cohort geboren rond 1950 min of meer constant blijft. Met andere woorden, als we kijken naar het samenwonen ongeacht huwelijks staat blijkt er nauwelijks sprake te zijn van een afname in de laatste twee decennia. Alleen bij mannen is er sprake van een afname in het vroege samenwonen, maar deze is vrij beperkt. Hieruit kunnen we concluderen dat de mate waarin men op vroege leeftijd samenwoont -met of zonder huwelijkscontract- nu bijna gelijk is aan het niveau van de hoogtijdagen van het traditionele huwelijk. Dat afnemende huwelijksvorming niet gepaard gaat met afnemende relatie- en huishoudensvorming is ook in de Verenigde Staten gevonden (Bumpass, Sweet & Cherlin, 1991).

Figuur 5: Percentage mensen die op of voor hun 25e gehuwd en/of ongehuwd hebben samengewoond naar geboortecohort.

3 Verklaringen

Uit het voorgaande blijkt dat het verklaringsprobleem uit drie vragen bestaat: (a) Waarom was er in de periode van 1930 tot 1970 sprake van een afname van de huwelijksleeftijd? (b) Waarom is de huwelijksleeftijd na 1970 weer toegenomen? (c) En waarom is deze toename voor een deel gecompenseerd door een toename van het op jonge leeftijd ongehuwd samenwonen? In de literatuur van de afgelopen decennia is een groot aantal hypothesen over de hierboven beschreven trends naar voren gebracht. Doorgaans worden deze onderverdeeld in hypothesen over culturele veranderingen, hypothesen over economische veranderingen, en hypothesen over huwelijksmarkten. Onder de eerste categorie vallen inzichten die de rol van lange termijn veranderingen benadrukken, zoals individualisering, privatisering, secularisering en opkomend postmaterialisme (Kooy, 1967; Lesthaeghe & van de Kaa, 1986; Weeda 1985; Langeveld, 1985). Onder de tweede categorie vallen noties over de invloed van naoorlogse veranderingen in de arbeidsmarktpositie van jonge mannen (Pais, 1967; van Poppel & Willekens, 1982) en inzichten over de invloed van arbeids- en beroepskansen van gehuwde vrouwen (van Hoorn, 1991b; Becker, 1981). Hypothesen over de invloed van huwelijksmarkten hebben in de literatuur een minder grote rol gespeeld. Uitzonderingen zijn inzichten over het tijdstip waarop jong volwassenen sexuele contacten met elkaar aangaan (Heeren, 1973; Kooy, 1975) en inzichten over het selectieproces waarmee huwelijksvorming gepaard gaat (England & Farkas, 1986; Oppenheimer, 1988). In het volgende werk ik deze inzichten uit en ga ik na in hoeverre zij de hiervoor beschreven trends kunnen verklaren.

3.1 Individualisering: de invloed van sociale beloningen

Vóór het eind van de zestiger jaren, dus voordat de omkering van de trend in de nuptialiteit begon, werd het gezin in de literatuur aangemerkt als het 'modern-Westers gezin' (Kooy, 1967). De opkomst van het toen moderne gezin werd door demografen en sociologen zoals Kruijt, Hofstee, en Kooy in verband gebracht met een tendens tot 'gezinsindividualisering.' Deze vorm van individualisering was onderdeel van een meer algemene verzwakking van de gemeenschapsbanden, in de klassieke sociologie ook wel aangeduid als een overgang van 'Gemeinschaft' naar 'Gesellschaft.' Het gezin had zijn functie als produktie eenheid verloren, de sociale banden met de gemeenschap en traditionele instituties als de kerk werden zwakker, men bemoeide zich sterker en op meer persoonlijke wijze met de eigen kinderen, en beschutting binnen en bescherming door het 'gesloten gezin' werden van steeds groter belang. Aan het einde van de zestiger jaren wezen de demografische cijfers op een duidelijke neergang van de huwelijksvorming en werd de hypothese naar voren gebracht dat er twee opeenvolgende fasen van individualisering hadden plaatsgevonden. Na de gezinsindividualisering in de 19e-eeuw zouden de jaren zeventig en tachtig van de 20e-eeuw gekenmerkt worden door een proces van 'individu-individualisering' (Weeda, 1986), individuatie (Kooy, 1985), of eenvoudiger gezegd, individualisering (Lesthaeghe & van de Kaa, 1986). Het individualiseringsproces bestaat met andere woorden uit het steeds kleiner worden van de verbanden waarin mensen zich nestelen: van de gemeenschap naar het gezin, en van het gezin naar het individu. Omdat de individualiseringstheorie vanuit een macrosociologisch perspectief is geformuleerd dient zij voor het verklaren van gedragsveranderingen een microsociologische onderbouwing te krijgen. Een van de manieren om de these in te vullen is haar te beschouwen als een hypothese over de manier waarop en de mate waarin mensen streven naar sociale beloningen. Sociale beloningen kunnen worden onderscheiden in sociale waardering (de erkenning die men krijgt voor het gedrag dat men vertoont en de bevestiging die men krijgt voor de normen en waarden die men erop na houdt), affectie (de genegenheid die men van anderen ontvangt), en status (het aanzien of prestige dat anderen je toeschrijven) (Lindenberg, 1984). Kenmerkend voor al deze beloningen is dat men ervoor afhankelijk is van andere mensen. Omdat persoonlijke relaties worden gekenmerkt door wederzijdse uitwisseling van sociale beloningen hebben zij ook kosten. Deze kosten nemen de vorm aan van de sociale beloningen die men de ander moet geven en de verbintenis die men aan moet gaan om wederzijdse uitwisseling van sociale beloningen te garanderen (wat men de kosten van 'commitment' zou kunnen noemen). Deze hypothese richt zich niet alleen op de keuze voor het al of niet trouwen, maar plaatst het huwelijksgedrag in de context van een reeks alternatieve sociale relaties. Zo kunnen mensen sociale beloningen krijgen van hun huwelijkspartner, maar ook van hun ouders, hun kinderen, hun vrienden, en hun collega's. Zowel het type personen waarmee men een relatie aangaat, als de vorm

waarin men deze relatie giet bepaalt hoeveel sociale waardering men in zijn leven ontvangt.

Volgens deze interpretatie kunnen veranderingen in de huwelijksvorming tijdens de tweede demografische transitie worden verklaard uit veranderingen in de mate waarin het huwelijk sociale beloningen biedt. Hierbij zijn er twee scenario's mogelijk. In de eerste plaats kan men veronderstellen dat vaste huwelijkspartners minder belangrijk zijn geworden voor de sociale beloningen die mensen nastreven. Volgens Weeda (1986) zouden mensen in de jaren tachtig bijvoorbeeld meer sociale waardering kunnen krijgen van vrienden en kennissen en zouden affectieve relaties buiten het huwelijk meer beschikbaar komen. Deze alternatieve bronnen van sociale beloningen -door Weeda soms vriendschapsnetwerken genoemd (1985)- zouden nu concurreren met de potentiële waardering van kinderen en huwelijkspartners. Aan de andere kant wordt wel gesteld dat er sprake is van een toenemende behoefte aan zelfontplooiing en privacy en een opkomende hang naar postmaterialisme (Wiersma, 1983; Weeda, 1985). Met andere woorden, huwelijkspartners zijn een minder belangrijke potentiële bron van sociale beloningen geworden, maar mensen hebben tevens minder behoefte aan sociale beloningen of zijn in ieder geval minder bereid de kosten voor deze beloningen te dragen (bijvoorbeeld, een geringere bereidheid tot 'commitment'). In plaats daarvan zouden nu beloningen gezocht worden in gedrag dat minder sociaal verkeer vereist, zoals zelfontplooiing, het opbouwen van een carrière en het 'werken' aan de eigen gezondheid.

Empirisch bewijsmateriaal voor de individualiseringsthese wordt doorgaans gezocht op twee terreinen: veranderingen in waardenpatronen en veranderingen in de manier waarop mensen hun relatie inrichten. Waarden ten aanzien van huwelijk, seksualiteit, en leefvormen zijn pas vanaf het midden van de zestiger jaren goed gedocumenteerd zodat er geen hard bewijsmateriaal is voor verschuivingen tijdens de eerdere verburgerlijkingsfase. Hoewel er vanaf het moment dat deze waarden systematisch zijn gemeten duidelijk sprake is van een mentaliteitsverandering, wijst deze niet eenduidig op een vergaande mate van individualisering. Aan de ene kant is de tolerantie ten aanzien van het opbreken van een slecht huwelijk toegenomen (SCP, 1992; de Feijter, 1991), is een steeds afnemend aantal jongeren van plan later te trouwen (Noordhoff, 1969; Liefbroer, 1991), vinden steeds minder mensen 'een goed huwelijk' het belangrijkste in het leven (SCP, 1992), en vindt ongeveer de helft van de mensen het binnen een huwelijk goed om gescheiden vrienden te hebben en zelfstandig op vakantie te gaan (Weeda, 1989). Aan de andere kant vindt nog bijna de gehele bevolking het belangrijk om veel dingen samen te doen binnen het huwelijk (Weeda, 1989), is het percentage mensen dat 'een leuk gezin' het belangrijkste in het leven vindt in de afgelopen decennia gestegen (SCP, 1992), en wordt verantwoordelijkheid voor kinderen in een gezinscontext nog steeds -en zo mogelijk nog meer- benadrukt dan vroeger (van de Kaa, 1988). Hoewel het traditionele huwelijk dus een minder sterke voorkeur geniet dan in de jaren zestig, bieden deze data geen eenduidig ondersteuning voor de gedachte dat er sprake is van afnemende behoefte aan sociale beloningen. Van de meer individualistische

doelen in het leven zoals geld, werk, vrije tijd, en een goede gezondheid, is alleen gezondheid over de tijd steeds belangrijker geworden (SCP, 1992).

Een bezwaar van bovenstaand waardenonderzoek is dat het vaker betrekking heeft op de mate waarin mensen de leefvormen van anderen goed- of afkeuren, dan op de voorkeuren voor de leefvormen die mensen zelf (willen) hebben. Om meer greep te krijgen op deze behoeften zou men daarom beter kunnen kijken naar de ervaringen en gevoelens van alleenstaanden. Als de afnemende huwelijksvorming veroorzaakt is door afnemende behoeften aan sociale waardering, zoals de individualiseringstheorie veronderstelt, zouden vrijgezellen zich tegenwoordig gelukkiger moeten voelen dan vroeger. Uit een vergelijking van de **Leefsituatie-surveys** blijkt dat hoewel de alleenstaanden van nu tevredener zijn over hun werk en hun vrije tijd, zij zich tezelfdertijd relatief eenzamer voelen dan vroeger (Jol, 1984). Deze trend blijft bestaan als wordt gecontroleerd voor de veranderde compositie van de groep alleenstaanden naar burgerlijke staat, leeftijd en sekse. Hoewel deze gegevens een indirect bewijs zijn voor het belang dat mensen hechten aan een samenlevingsverband, wijzen ze er in ieder geval niet op dat een sterk individualistisch gedragspatroon in toenemende mate bevrediging schenkt.

Een tweede bewijs voor de individualiseringstheorie wordt gezocht in het toegenomen aantal mensen die ongehuwd samenwonen. Verschillende auteurs hebben het ongehuwd samenwonen gezien als een minder hechte relatievorm, een vorm waarbij individuele zaken zoals vrijheid, autonomie en zelfontplooiing prioriteit kunnen hebben boven sociale beloningen zoals affectie en gedragsbevestiging (Wiersma, 1983; Langeveld, 1985; Weeda, 1985). Deze interpretaties worden doorgaans gebaseerd op drie veronderstellingen:

- (a) dat het ongehuwd samenwonen zelden gepaard gaat met formele regels die een zekere mate van 'commitment' afdwingen;
- (b) dat ongehuwd samenwonen vooral populair is onder vrouwen die een beroeps carrière nastreven;
- (c) dat het concubinaat fungeert als substituut voor het huwelijk. Geen van deze veronderstellingen ondervindt veel steun in empirisch onderzoek.

Ten eerste laat onderzoek overeenkomsten zien in de manier waarop gehuwd en ongehuwd samenwonenden hun relatie vormgeven. Zo heeft landelijk onderzoek uitgewezen dat bijna de helft van de paren die langer dan vijf jaar ongehuwd samenwonen bij een notaris een samenlevingscontract heeft opgesteld (Sikkema & van der Linden, 1990). Een niet triviaal deel van de langdurig ongehuwd samenwonenden heeft zijn relatie dus ingericht op een wijze die in ieder geval qua vorm identiek is aan het traditionele huwelijk. Buitenlands onderzoek laat zien dat ook de informele vormgeving van het 'concubinaat' niet veel verschilt van die van het huwelijk. Zo vindt Diewald (1993) in een Duits onderzoek dat ongehuwd samenwonenden even vaak sociaal-emotionele steun van hun partner krijgen en van hun partner verwachten als gehuwd samenwonenden. Tevens vindt hij dat ongehuwd samenwonenden zich hiervoor niet vaker richten tot hun vrienden, zoals we volgens de individualiseringstheorie zouden mogen verwachten.

Ten tweede is het verband tussen opleidingsniveau en ongehuwd samenwonen over de tijd sterk afgenomen. Zhao (1993) laat zien dat in oudere cohorten hoger opgeleide vrouwen ongeveer drie keer zo vaak ongehuwd samenwonen als lager opgeleide vrouwen. In het jongste cohort zijn die verschillen echter vrijwel afwezig. Ook in recente cohorten uit het onderzoek *Sociale Integratie van Jong Volwassenen* blijkt de invloed van opleidingsniveau beperkt (Liefbroer, 1991). Vrouwen die de beste mogelijkheden hebben zelfstandig in hun inkomen te voorzien zijn dus niet meer de voorlopers in het ongehuwd samenwonen (de Feijter, 1991). Van alle determinanten van de keuze tussen gehuwd en ongehuwd samenwonen blijkt religie de belangrijkste (Liefbroer, 1991). Dit wijst meer op de invloed van secularisatie dan op de invloed van individualisering.

Ten derde wijst onderzoek uit dat het ongehuwd samenwonen maar zeer ten dele als substituut van het huwelijk fungeert. De meest voorkomende plannen van jongeren zijn om eerst te gaan samenwonen en vervolgens te trouwen (Liefbroer, 1989, 1991). De 'moderne' groep (mensen die alleen ongehuwd willen samenwonen en niet willen trouwen) is klein en altijd nog kleiner dan de 'traditionele' groep (mensen die willen trouwen zonder eerst ongehuwd samen te wonen). Gegevens over toekomstverwachtingen worden bevestigd door de gedragskeuzen die jong volwassenen maken. Van vrouwen die tussen 1980 en 1984 zijn gaan samenwonen is in 1988 ruim de helft getrouwd (de Graaf, 1990). Gelijksortige resultaten zijn gevonden voor jonge mannen (Liefbroer, 1991) en voor data voor de gehele populatie, ongeacht sekse en leeftijd (Keilman, 1989). Opmerkelijk is verder dat ongeveer de helft van de vrouwen die samenwonen of hebben samengewoond al voor het samenwonen hadden besloten later te zullen trouwen (CBS, 1990). Dit is niet in overeenstemming met wat we volgens de individualiseringstheorie zouden verwachten.

3.2 Werkgelegenheid en arbeidsverdeling: de invloed van economische beloningen

Hoewel individualisering sterk in de aandacht heeft gestaan in de Nederlandse demografie en gezinssociologie van de afgelopen decennia, hebben hypothesen over het trouwgedrag zich oorspronkelijk vooral gericht op economische factoren. Zo werd het 19e-eeuwse trouwpatroon -laat trouwen en veel oudere vrijgezellen- in de Malthusiaanse traditie gezien als een door de kerk gelegitimeerde controle van de bevolkingsgroei. Gegeven de norm dat kinderen pas konden trouwen na het verwerven van economische zelfstandigheid, en gegeven het taboe op de voorhuwelijkse seksualiteit, betekende een slecht economisch klimaat dat mensen laat trouwden en weinig kinderen kregen. Op deze wijze kon de bevolkingsgroei in balans blijven met de economische groei zonder dat de mortaliteit, een alternatief mechanisme van bevolkingscontrole, dat hoefde te doen. Voor de Nederlandse situatie zijn Malthusiaanse inzichten uitgewerkt door Hofstee (1978) en meer

recentelijk in detail geanalyseerd door van Poppel (1992). Veranderingen in de huwelijksleeftijd waren in de 19e-eeuw overigens gering, zoals kort geleden nog door Hofstee werd benadrukt, en de geboortedaling in die periode werd voornamelijk binnen het huwelijk bereikt (Hofstee, 1985, 220).

Vroegere Malthusiaanse hypothesen kunnen met de inzichten over individualisering worden ondergebracht in een meer algemene theorie over het samenwonen. Mensen kiezen tussen alleen wonen en samenwonen op grond van de kosten en baten die deze leefvormen met zich meebrengen, en deze kosten en baten zijn zowel sociaal als economisch van aard. Vanuit het economisch perspectief wordt het huishouden gezien als een organisatie die hulpbronnen van individuen samenbrengt, daarmee een bepaalde hoeveelheid materiële goederen produceert, en deze productie vervolgens verdeelt over de leden van het huishouden. Personen gaan een huishouden aan omdat gezamenlijke productie meer oplevert dan individuele productie. Als de man-vrouw verhoudingen traditioneel zijn komen deze voordelen voornamelijk voort uit specialisatie en arbeidsverdeling binnen het huishouden. Zolang vrouwen een lagere verdien capaciteit hebben dan mannen, is het bij gelijke verdeling van materiële consumptie binnen een huishouden voor mannen voordelig zich te specialiseren in betaalde arbeid en is het voor vrouwen voordelig zich te specialiseren in huishoudelijke arbeid. Als man-vrouw verhoudingen liberaler worden brengt gezamenlijke productie voornamelijk schaalvoordelen met zich mee. Omdat men in een huishouden de meeste consumptiegoederen deelt, kan er een hoger niveau van materiële welvaart worden bereikt met twee inkomens dan met één inkomen.

Huwelijk- en gezinsvorming zijn volgens deze hypothese veranderd door verschuivingen in de economische structuur en veranderingen in de maatschappelijke arbeidsverdeling. Verschillende auteurs die de toegenomen populariteit van het huwelijk na de Tweede Wereldoorlog hebben onderzocht menen de oorzaak te vinden in de naoorlogse economische groei (Pais, 1967; Corpeleijn, 1974; van Poppel & Willekens, 1982). Omdat in het midden van deze eeuw de arbeidsverdeling tussen man en vrouw traditioneel was, waren de economische vooruitzichten van de man een belangrijke voorwaarde om te trouwen. Hierbij gaat het enerzijds om de vraag of hij de mogelijkheid heeft zelfstandig een huishouden op te zetten (het klassieke Malthusiaanse idee), anderzijds om de mate waarin zekerheid bestaat omtrent zijn arbeids- en beroepsloopbaan. Een stijgende welvaart en een toenemend aantal beschikbare arbeidsplaatsen geven mannen dus meer mogelijkheden op vroege leeftijd een gezin te onderhouden en zorgen er tegelijkertijd voor dat zij aantrekkelijker worden als huwelijkskandidaat voor vrouwen. Hoewel deze hypothese dikwijls naar voren is gebracht, is zij in Nederland niet vaak getoetst. De belangrijkste uitzondering in dit opzicht is Pais (1967) die voor de periode 1951-1965 sterke positieve correlaties vond tussen jaarlijkse veranderingen in de leeftijdsspecifieke huwelijkscijfers enerzijds en jaarlijkse veranderingen in het reële inkomen per hoofd van de bevolking anderzijds.

De economische verklaring werd destijds bekritiseerd met het argument dat er reeds eerder sprake was van economische groei, terwijl de voornaamste verandering in het huwelijksgedrag zich pas na de Tweede Wereldoorlog voltrok (Frijling, 1969, 1974). Dit tegenargument is om een aantal redenen beperkt houdbaar. In de eerste plaats zijn er in deze periode meer specifieke sociaaleconomische veranderingen geweest die het trouwen hebben gestimuleerd. Direct na de Tweede Wereldoorlog was er een groot tekort aan woningen. Hiermee heeft de overheid in snel tempo het woningbestand uitgebreid waardoor meer mensen op jonge leeftijd een zelfstandig huishouden konden opzetten (van Poppel & Willekens, 1982). Een ander kenmerk van de naoorlogse groei was de sociale zekerheidswetgeving. Overheidsgaranties voor een zeker economisch niveau kunnen veel van de bestaansonzekerheden op jonge leeftijd hebben weggenomen, en daarbij een positieve invloed hebben gehad op de trouwkansen van jongeren (van den Akker & Nelissen, 1986). Tot slot is niet alleen het niveau van welvaart van belang, maar ook de mate van zekerheid omtrent de arbeids- en beroepskansen van potentiële huwelijkspartners op de langere termijn (Oppenheimer, 1988). De naoorlogse periode kende een zeker optimisme over de economische ontwikkeling; de vooroorlogse periode kende dat optimisme niet, ondanks toenemende welvaart. Een van de redenen daarvoor was een sterke uitbreiding van het aantal beschikbare banen bij de overheid en het onderwijs, sectoren die een relatief vaste loopbaan in het vooruitzicht stelden (van Poppel & Willekens, 1982). Een andere reden is dat wat een persoon als economisch voorspoedig ziet tevens afhangt van het leefcomfort waar men tijdens de jeugd aan gewend is geraakt. De leden van de naoorlogse generatie werden tijdens het begin van hun arbeidsloopbaan geconfronteerd met economische mogelijkheden die ongekend waren in hun ouderlijk gezin (Easterlin, 1980; Becker, 1992). In de Verenigde Staten hebben deze generatie hypothesen zowel op aggregaat als op individueel niveau weinig empirische ondersteuning gevonden (Rodgers & Thornton, 1985; MacDonald & Rindfuss, 1981), maar vergelijkbare analyses voor de Nederlandse situatie ontbreken.

Werd de opgaande trend in de huwelijksvorming vooral toegeschreven aan de gunstige arbeidskansen voor mannen na de wederopbouw, de neergaande trend wordt voornamelijk verklaard uit de toegenomen arbeidskansen voor vrouwen. Na bijna een halve eeuw stabiliteit nam het percentage vrouwen op de arbeidsmarkt (vrouwen die werken of werk zoeken) toe van 25% in 1960 tot bijna 56% in 1990 (Hooghiemstra & Niphuis-Nell, 1993). Deze verandering was vooral sterk onder jongere vrouwen en onder gehuwde vrouwen met jonge kinderen. Gelijksoortige ontwikkelingen deden zich voor in andere westerse samenlevingen. Verschillende -vooral buitenlandse- economen en demografen zien hierin de meest fundamentele oorzaak van de neergaande trend in de nuptialiteit (Becker, 1981; Espenshade, 1985; Farley, 1988). Door betere arbeidskansen voor vrouwen is de verdeling van huishoudelijke arbeid en beroepsarbeid tussen mannen en vrouwen binnen een gezin minder aantrekkelijk geworden, zijn de opportuniteitskosten van het opvoeden van kinderen groter geworden, en is daardoor het huwelijk in waarde gedaald. Hoewel

deze hypothese economisch van aard is, kan zij ook worden gezien als onderdeel van de individualiseringsthese. Zo betogen Lesthaeghe en van de Kaa dat de toegenomen economische zelfstandigheid van vrouwen één van de factoren is die het belang van individuele autonomie en privacy hebben vergroot (Lesthaeghe & van de Kaa, 1986, 16). Het aantrekkelijke van de 'onafhankelijkheidshypothese' is dat de verandering in de economische rol van vrouwen ongeveer op hetzelfde tijdstip begint als de daling in de huwelijkscijfers. Wat deze theorie minder goed kan verklaren is waarom de afnemende nuptialiteit in die periode deels gecompenseerd is door een toename van het ongehuwd samenwonen. Volgens de hypothese van Becker (1981) zouden immers niet alleen de 'gains to marriage' zijn afgenomen maar ook de 'gains to cohabitation'. Een ander nadeel van deze hypothese is dat zij voornamelijk gebaseerd is op de toegenomen arbeidsmarktparticipatie van vrouwen, en niet zozeer op hun inkomen (Oppenheimer & Lew 1994; Oppenheimer 1994). Hoewel steeds meer vrouwen buitenshuis zijn gaan werken zijn de verschillen in bruto-uurlonen tussen mannen en vrouwen sinds de zeventiger jaren nauwelijks veranderd; vrouwen verdienen nu gemiddeld nog steeds zo'n 80% van wat mannen verdienen (Hooghiemstra & Niphuis-Nell, 1993).

De onafhankelijkheidshypothese is voor Nederland vooral onderzocht voor de fertiliteit. Economische onafhankelijkheid, of beter, sociaal-economische kansen buiten het huwelijk worden doorgaans geïndiceerd door het opleidingsniveau van de vrouw en haar arbeidsmarktparticipatie. Zoals verwacht blijken beide factoren een negatieve invloed op de fertiliteit te hebben (van Hoorn 1991b; Vermunt, 1991; Klijzing, Siegers, Keilman & Groot, 1988). Opvallend is echter dat verschillen tussen hoog en laag opgeleide vrouwen en tussen werkende en niet werkende vrouwen sterk afnemen naarmate vrouwen ouder worden (van Hoorn, 1991b; Vermunt, 1991). Dit zou erop kunnen wijzen dat hoog opgeleide vrouwen het eerste kind uitstellen tot na het begin van de beroeps carrière; van afstel lijkt dus minder sprake. De invloed van de economische onafhankelijkheid van de vrouw op haar trouwgedrag is minder systematisch onderzocht. Manting (1991) vindt een negatieve relatie tussen opleiding en de kans op het aangaan van een eerste huwelijk maar houdt geen rekening met de vraag of mensen op school zitten en verricht geen afzonderlijke analyses voor mannen en vrouwen. In latere analyses richt Manting zich specifiek op ongehuwd samenwonende vrouwen en vindt daarin weinig steun voor de onafhankelijkheidshypothese. Vrouwen die werken en vrouwen met een hoge opleiding blijken juist een grotere kans te hebben om te trouwen (1992). In buitenlands onderzoek zijn evenmin eenduidige resultaten gevonden. Zo hebben Oppenheimer & Lew (1994) voor de Verenigde Staten en Blossfeld (1991) voor Duitsland laten zien dat wanneer gecontroleerd wordt voor het al of niet naar school gaan, hoog opgeleide vrouwen een even grote kans hebben om jong te trouwen als laag opgeleide vrouwen. Cherlin (1980) vindt wel een negatief effect van het opleidingsniveau op de huwelijksvorming, maar dit blijkt meer te maken te hebben met uitstel dan met afstel van het huwelijk.

Een van de redenen dat er geen eenduidige empirische ondersteuning is voor de onafhankelijkheidshypothese is dat zij alleen uitgaat van de positie van de vrouw. Hoewel vrouwen met een beroepsloopbaan volgens deze hypothese minder geneigd zijn te trouwen zullen zij door hun inkomen ook aantrekkelijker geworden zijn voor mannen. Zo betoogt Oppenheimer (1994) dat het negatieve effect van de economische onafhankelijkheid van de vrouw wordt opgeheven door het positieve effect van de aantrekkelijke hulpbronnen die zij op de huwelijksmarkt aanbiedt. Deze redenering veronderstelt dat niet alleen economische arbeidsdeling het motief vormt om te trouwen, maar ook het samenbrengen van economische hulpbronnen. Gezien het toenemende economische belang van vrouwen in onze samenleving zouden het inkomen en beroepsprestige van vrouwen binnen het huwelijk steeds belangrijker kunnen zijn geworden voor mannen, en zouden economisch meer onafhankelijke vrouwen een aantrekkelijker positie op de huwelijksmarkt kunnen zijn gaan innemen (Kalmijn, 1994). Of, zoals Kingsley Davis het heeft geformuleerd, 'In industrial societies, it used to be that a woman would be asked what her husband does for a living. Now, increasingly, men are being asked what their wives do.' (Davis, 1984, 397).

Wellicht door de sterk veranderde rol van vrouwen in onze samenleving is de economische invloed van mannen op de huwelijksvorming in de laatste jaren veel minder onderzocht. Gezien het feit dat werkloosheid onder mannen in de huwbare leeftijd vanaf het begin van de jaren zeventig spectaculair is gaan stijgen (ter Bogt & van Praag, 1992) is de eenzijdige aandacht voor vrouwen in het huidige onderzoek merkwaardig (Oppenheimer, 1994). Hoewel enkele auteurs de economische recessie wel noemen als mogelijke oorzaak van de stijgende huwelijksleeftijd, wordt de invloed daarvan beperkt geacht omdat het Nederlandse uitkeringsstelsel nu genoeg bestaanszekerheid zou bieden voor het opzetten en onderhouden van een zelfstandig huishouden (Beets & Cruijsen, 1985). De invloed die economische cycli in het verleden hebben uitgeoefend op de nuptialiteit zouden dus in het huidige bestel zijn uitgewerkt (van Praag, 1984). Daarbij worden dikwijls de inkomsten van gehuwde vrouwen als extra bron van bestaanszekerheid opgevoerd. Hoewel deze argumenten op zichzelf plausibel zijn, zijn er verschillende redenen waarom de economische positie van mannen nog steeds een rol kan spelen. Bij de bestaanszekerheid gaat het immers niet alleen om een bepaald minimum inkomen, maar tevens om de financiële en sociale positie van het gezin op de lange duur (Oppenheimer, 1988, 1994). Individuele werkloosheid gaat gepaard met onzekerheid over de materiële leefstijl die men in een toekomstig gezin kan verwachten. Gezien de negatieve beeldvorming over werklozen in onze samenleving is het tevens mogelijk dat mensen de ambities en toekomstplannen van een werkloze huwelijkskandidaat in twijfel trekken. Zelfs als werkloosheid onder jongeren van tijdelijke aard is, kan het begin van de beroepsloopbaan er door worden uitgesteld en kan men besluiten de relatie voor het moment op een minder hechte en formele wijze in te richten. Toenemende economische onzekerheid aan de kant van ongehuwde mannen zou op deze wijze een verklaring kunnen bieden voor de

toename van het aantal 'proefhuwelijken', zonder dat we gebruik hoeven te maken van de veronderstelling dat er een exogene verandering in voorkeuren of culturele normen omtrent leefvormen is geweest.

Hoewel de invloed van de economische recessie en de sterk toegenomen jeugdwerkloosheid op de huwelijks- en samenlevingskansen vrijwel niet in Nederland is onderzocht, zijn er enkele uitzonderingen. Zo vindt Liefbroer (1991) bijvoorbeeld geen verschil in samenlevings- en huwelijkskansen tussen werkenden en werklozen. Wel vindt hij dat onder mensen die samenwonen, studenten dat vaker ongehuwd doen dan werkenden, ook als gecontroleerd wordt voor opleidingsniveau en urbanisatiegraad. Liefbroer rapporteert overigens geen resultaten voor mannen en vrouwen afzonderlijk. Een aparte analyse voor mannen zou meer opheldering kunnen verschaffen over de vraag in hoeverre de traditionele economische effecten in de huidige tijd nog een rol spelen. In buitenlands onderzoek is de invloed van sociaal-economische status vaker en meer gedetailleerd onderzocht en vinden verschillende auteurs sterke positieve effecten van de sociaaleconomische positie van de man op zijn huwelijkskansen (Oppenheimer, Kalmijn & Lew, 1993).

3.3 Partnerselectie: de invloed van zoekkosten

Huwelijksvorming wordt niet alleen bepaald door de sociale en economische baten van het huwelijk, maar tevens door de 'zoekkosten' waarmee het proces van partnerkeuze gepaard gaat. Naast de keuze uit een reeks alternatieve leefvormen, worden mensen immers geconfronteerd met een reeks alternatieve kandidaten waarmee zij de door hen gewenste leefvorm kunnen aangaan. Aangezien de sociale en economische opbrengsten van een huwelijk sterk afhangen van de kenmerken van de partner, speelt het selectieproces een belangrijke rol bij de verklaring of en wanneer mensen een eerste huwelijk aangaan. Het selectieproces bestaat uit drie empirisch overlappende maar analytisch verschillende fasen: het zoeken van een potentiële huwelijkspartner, het evalueren van de kenmerken van die partner, en het al of niet beslissen om met deze kandidaat in zee te gaan. Hypothesen over het selectieproces kunnen met de voorgaande hypothesen worden gecombineerd door ze te beschouwen als argumenten over verschillen in zoekkosten (Becker, Landes & Michael, 1977; England & Farkas, 1986; Oppenheimer, 1988).

Het zoekkosten-concept is afkomstig uit de economie en is oorspronkelijk gebruikt als verklaring van zoekgedrag op de arbeidsmarkt (Devine & Kiefer, 1991). Uitgangspunt van zoektheorieën is dat elke kandidaat alle potentiële partners kan rangschikken op een dimensie van aantrekkelijkheid. In elke periode ontmoet men één van de potentiële partners en staat men voor de afweging hem of haar een aanbod te doen. Als men op dat moment geen aanbod doet (of een aanbod niet aanvaardt) wacht men op de volgende periode waarin een kandidaat beschikbaar komt. Hoe men precies de kandidaten rangschikt is niet relevant voor de theorie. Wel wordt verondersteld dat elke ontmoeting een willekeurige trekking is uit de

groep kandidaten. Het belangrijkste inzicht van zoektheorieën is nu dat het moment waarop men stopt met zoeken afhangt van de kosten waarmee het zoeken gepaard gaat. Deze kosten kunnen financieel zijn (bijvoorbeeld, de kosten van het uitgaan) of psychologisch (bijvoorbeeld, de frustratie die men ondervindt na een mislukte 'zoekactie'). Daarnaast zijn er opportuiniteitskosten in de vorm van de sociale en economische beloningen van een vaste relatie die men tijdens het zoeken moet ontberen. Men besluit te stoppen met zoeken als de opbrengsten van de huidige kandidaat groter of gelijk zijn aan de verwachte opbrengsten van verder zoeken. De verwachte opbrengsten van verder zoeken bestaan uit de verwachte opbrengsten van een nieuwe kandidaat (dat wil zeggen, de opbrengsten van een nieuwe kandidaat vermenigvuldigd met de kans dat men deze treft) minus de kosten van een nieuwe zoekactie.

Als de zoekkosten hoog zijn, bijvoorbeeld omdat men slechts over een klein aantal kandidaten kan beschikken of omdat het moeilijk is om kandidaten te ontmoeten, zal men dus eerder besluiten te stoppen met zoeken. Empirisch gezien kunnen zulke inzichten bijvoorbeeld verklaren waarom mensen op het platteland, mensen die over minder kandidaten kunnen beschikken, in het algemeen eerder trouwen dan mensen uit de stad (Teachman, Polonko & Leigh, 1987, 248). Als de stedeling en de plattelandster dezelfde voorkeuren hebben ten aanzien van het soort partner waarmee zij willen trouwen, zal de plattelandster eerder stoppen met zoeken en zich bij een relatief 'slechtere' kandidaat neerleggen. Zoektheorieën doen dus niet zozeer uitspraken over de vraag of mensen trouwen, maar vooral over de vraag wanneer zij dat doen en met wie. De hypothese is dat bij een verhoging van de zoekkosten mensen in het algemeen korter zoeken en daarbij een minder goede 'match' maken. Kortere zoeken betekent in dit geval dat men minder kandidaten 'uitprobeert' en men minder informatie over hen zal verzamelen alvorens te trouwen.

Hypothesen over het selectieproces ter verklaring van trends in de nuptialiteit hebben in de afgelopen vier decennia een geringe rol gespeeld. Een uitzondering is te vinden in het onderzoek van Heeren en zijn collega's naar de determinanten van de huwelijksleeftijd in de zestiger jaren (1969, 1973). Op basis van een grootschalig gezinsonderzoek lieten zij zien dat niet alleen het tijdstip waarop mensen trouwen vroeger was komen te liggen, maar ook het tijdstip waarop jongens en meisjes elkaar ontmoeten en het tijdstip waarop zij verkering krijgen. De auteurs zien de huwelijksleeftijd min of meer als bijkomend gevolg van de voorhuwelijkse periode, en zoeken de verklaring van de huwelijkstrend daarom in het antwoord op de vraag waarom jongens en meisjes eerder met een vaste 'verkering' beginnen. Als gevolg van verder voortschrijdende urbanisatie enerzijds, en toegenomen deelname van de vrouw in het onderwijs anderzijds, zijn volgens Heeren en zijn collega's de mogelijkheden om op jonge leeftijd contact te leggen toegenomen en dit heeft weer geleid tot een vervroeging van de eerste verkering. Hoewel Heeren en zijn collega's niet lieten zien hoe de contactmogelijkheden over de tijd zijn veranderd, is hun hypothese een nuttige bijdrage aan het debat over de huwelijksvorming omdat zij

het proces van partnerselectie onderscheidt van de manier waarop mensen hun relatie vormgeven.

In eerste instantie strookt Heerens hypothese niet met de hypothese over zoekkosten. Omdat de kosten van het vinden van een huwelijkskandidaat over de tijd lager zijn geworden zouden mensen langer in plaats van korter moeten zoeken. De verklaring van deze ogenschijnlijke tegenspraak ligt in een ander aspect van het zoekproces, het taboe op voorhuwelijkse seksualiteit. Normen over seksualiteit zijn in Nederland uitvoerig gedocumenteerd in onderzoeken van Kooy (1969a, 1969b, 1975, 1985) en in het Culturele Veranderingen onderzoek van het Sociaal en Cultureel Planbureau (1988, 1990; zie ook Ketting, 1991). Deze gegevens geven een duidelijke bevestiging van de gedachte dat sex voor het huwelijk aan het begin van jaren zestig nauwelijks werd geaccepteerd. Normen tegen sex voor het huwelijk werden overigens sterker aangehangen door vrouwen dan door mannen (Kooy, 1985). Omdat seksualiteit een belangrijk kenmerk is in de evaluatie van een potentiële huwelijkskandidaat, wordt het zoekproces door deze normatieve context belemmerd. De toegenomen contactmogelijkheden sinds de Tweede Wereldoorlog, in combinatie met strenge sociale normen over seksualiteit zouden op deze manier een deel van de vervroeging van het tijdstip waarop mensen een huwelijk aangaan kunnen verklaren.

Bovenstaande redenering biedt tevens een mogelijke verklaring voor de neergaande trend in de huwelijksvorming na 1965. Het seksualiteitsonderzoek laat zien dat voorhuwelijkse seksualiteit in het geval van wederzijdse affectie of verliefdheid sinds het midden van de zestiger jaren steeds meer wordt geaccepteerd. Theoretisch gezien kan deze trend worden geïnterpreteerd als een normatieve verandering die de zoekkosten op de huwelijksmarkt heeft verlaagd. Naarmate voorhuwelijkse seksualiteit meer geaccepteerd is zullen mensen een groter aantal potentiële huwelijkskandidaten kunnen 'uitproberen' alvorens definitief voor één persoon te kiezen. Terwijl vrouwen vroeger in een minder gunstig daglicht stonden op de huwelijksmarkt na eerder afgebroken intieme relaties, zijn zulke normatieve sancties tegenwoordig vrijwel afwezig. De liberalisering van de sexuele moraal zou tevens kunnen verklaren waarom het ongehuwd samenwonen populair is geworden. Omdat voorhuwelijkse seksualiteit meer geaccepteerd is kan men een meer intieme relatie met iemand aangaan en zo betere informatie over een potentiële partner verzamelen alvorens met hem of haar te trouwen (England & Farkas, 1986). Het gevolg hiervan is dat men bij gelijke behoefte aan economische en sociale beloningen en bij een gelijk aantal alternatieven op de huwelijksmarkt langer kan zoeken naar een partner. De hypothese is niet zozeer dat mensen het huwelijk uitstellen omdat zij kieskeuriger zijn geworden -hoewel daarover ook wel hypothesen zijn geformuleerd (Zeegers, 1988)- maar meer omdat zij zich dat nu beter kunnen veroorloven. Met andere woorden, de zoekkosten rond de huwelijksvorming zijn sinds het midden van de zestiger jaren verlaagd, en dit heeft het selectieproces verlengd.

Hoewel deze hypothese niet direct is onderzocht, zijn er wel enkele indirecte aanwijzingen. Verschillende auteurs hebben bijvoorbeeld een link gelegd tussen

secularisering en het ongehuwd samenwonen. Trost (1988) verklaart het feit dat er in Scandinavische landen al langer een traditie van ongehuwd samenwonen bestond uit het feit dat de kerk daar een minder sterke invloed had op de sexuele moraal (Trost, 1978, 1988). Nederlands onderzoek wijst nog veel duidelijker op de invloed van religie. Liefbroer (1991), van Hoorn (1991a), en Zhao (1993) vinden alle dat binding met de kerk en voorkeur voor de kleine christelijke politieke partijen de belangrijkste determinanten zijn van de keuze tussen ongehuwd samenwonen en trouwen. Deze effecten blijven bestaan als rekening wordt gehouden met de meer traditionele opvattingen over emancipatie onder het kerkelijk deel van onze bevolking (Liefbroer, 1991). Hoewel deze onderzoeken niet laten zien waarom religiositeit een effect heeft op het ongehuwd samenwonen is het mogelijk dat normen tegen voorhuwelijkse seksualiteit en de daaraan gerelateerde zoekkosten hierbij een tussenliggende schakel vormen. Dat een interpretatie in termen van zoekkosten plausibel is blijkt mogelijk ook uit een kleinschalige vergelijking van gehuwd en ongehuwd samenwonende paren door Wiersma (1983). Wiersma vindt onder constant houden van de invloed van leeftijd en opleiding dat ongehuwd samenwonenden liberaler zijn ten aanzien van seksualiteit en vaker denken aan mogelijke alternatieve partners dan gehuwd samenwonenden.

De hypothese over zoekkosten sluit aan bij de eerder genoemde gedachte dat het ongehuwd samenwonen als proefhuwelijk fungeert. Of deze relaties inderdaad als zodanig gezien worden kan deels worden afgemeten aan de mate waarin zij worden ontbonden. De Graaf (1990) laat zien dat van de vrouwen die in de periode 1980-1984 ongehuwd gingen samenwonen bijna een kwart in 1988 gescheiden was. Het uit elkaar gaan komt vooral voor onder mensen die op latere leeftijd gaan samenwonen. Dat het ongehuwd samenwonen minder stabiel is dan het huwelijk zou er op kunnen wijzen dat ongehuwd samenwonenden hun relatie zien als een proefhuwelijk. Hierbij dient te worden opgemerkt dat ongehuwd samenwonenden die uiteindelijk gaan trouwen een hogere echtscheidingskans hebben dan getrouwen die niet vooraf hebben samengewoond (Klijzing, 1992; Manting, 1993). Gelijksortige uitkomsten zijn gevonden in Amerikaans onderzoek (Teachman & Polonko, 1990). Dit is slechts schijnbaar in tegenspraak met de gedachte dat het ongehuwd samenwonen als proefhuwelijk fungeert omdat mensen die eerst samenwonen alvorens te trouwen ook op andere fronten verschillen van mensen die meteen trouwen. Zo kunnen de mensen die eerst samenwonen liberalere opvattingen over echtscheiding hebben dan anderen, en daarom een hogere kans hebben om een echtscheiding mee te maken. Zulke selectie-effecten zijn tot nog toe in de Nederlandse literatuur onvoldoende uitgezocht.

4 Conclusies

De individualiseringstheorie is in mijn overzicht geïnterpreteerd als een hypothese over sociale beloningen. Deze hypothese beoogt zowel de afname van de

huwelijkscijfers na 1970 als de toename van het ongehuwd samenwonen in die periode te verklaren. Hoewel zij veel aanhang heeft, roept de individualiseringstheorie een aantal problemen op. In de eerste plaats kan zij moeilijk verklaren waarom het vroege huwelijk na de Tweede Wereldoorlog zoveel populairder werd. Theoretisch is het mogelijk dat de naoorlogse economische groei de individualiseringstrend heeft tegengewerkt in haar invloed op de nuptialiteit, maar in praktijk is dat niet bijzonder aannemelijk. Daarnaast berust deze hypothese op een interpretatie van het 'concubinaat' die niet met de feiten overeenstemt. Een grote meerderheid van de ongehuwd samenwonenden gaat uiteindelijk toch trouwen, en zij die dat niet doen laten dikwijls bij de notaris een contract opstellen. Zo bezien lijkt het ongehuwd samenwonen meer een voorstadium van het huwelijk dan een alternatieve, geïndividualiseerde leefvorm die het huwelijk gaat vervangen. Om meer duidelijkheid te krijgen over de invloed van individualisering zou daarom meer aandacht moeten worden besteed aan de manier waarop mensen, zowel in formele als in informele zin, het 'concubinaat' vormgeven. Hoe mensen kiezen tussen het 'boterbriefje', een akte bij de notaris, en in het geheel geen contract is daarbij een belangrijke vraag.

De economische hypothese biedt in principe meer mogelijkheden om de cyclische beweging in de huwelijksvorming te verklaren. In de literatuur vóór 1970 heeft het accent gelegen op mannen terwijl in de latere literatuur de aandacht bijna geheel naar vrouwen is verschoven. Beide hypothesen blijven redelijk overeind in empirisch onderzoek. De invloed van de economische positie van mannen na 1970 is echter ten onrechte verwaarloosd. Hoewel het huwelijk tegenwoordig dikwijls financieel wordt ondersteund door de arbeidsmarktparticipatie van vrouwen, ligt het niet voor de hand dat de economische positie van de man minder belangrijk is geworden voor de partnerkeuze die vrouwen moeten maken. Gegeven de toegenomen werkloosheid onder jonge mannen in de laatste decennia verdient de traditionele economische hypothese meer aandacht dan zij tot nu toe heeft gekregen. Een bijkomend voordeel van deze hypothese is dat zij in principe ook kan verklaren waarom steeds meer mensen ongehuwd zijn gaan samenwonen. Omdat werkloosheid onder mannen samengaat met onzekerheid over hun financieel-economische vooruitzichten kan het vrouwen ertoe brengen de relatie op een minder hechte, meer voorlopige manier in te richten. De toename van het ongehuwd samenwonen kan daarentegen minder goed worden verklaard door de economische onafhankelijkheid van vrouwen. Volgens deze hypothese zijn de economische voordelen van zowel het gehuwd als het ongehuwd samenwonen immers verminderd en zou men eerder afstel dan uitstel van het huwelijk verwachten. Dit lijkt op basis van de eerder gepresenteerde trends vooralsnog niet het geval te zijn.

Een tweede alternatief voor de individualiseringstheorie richt zich op het selectieproces rond de huwelijksvorming. De gedachte is hier dat door het verdwenen taboe op de voorhuwelijks seksualiteit, in combinatie met de toegenomen kansen voor mannen en vrouwen om met elkaar op spontane wijze in

contact te komen, de zoekkosten rond de partnerselectie zijn afgenomen. Op grond van zoektheorieën kan worden aangenomen dat dalende zoekkosten hebben geleid tot langere zoekperiodes. Hoewel deze hypothese niet systematisch is onderzocht, is zij consistent met een uitstel-interpretatie van de dalende huwelijkscijfers en past zij goed in de interpretatie van het concubinaat als een proefhuwelijk. De hypothese is minder geschikt is om de opgaande trend na de Tweede Wereldoorlog te verklaren, maar zij impliceert in ieder geval niet een continu dalende populariteit van het huwelijk zoals de individualiseringstheorie doet. De doorbreking van de jarenlang zeer strenge sexuele moraal begon immers pas aan het begin van de zestiger jaren.

Literatuur

- Akker, P.A.M. van den & J.H.M. Nelissen 1986
De invloed van sociale zekerheid op primaire leefvormen. *Sociaal Maandblad Arbeid*, 41, 498-520.
- Becker, G.S. 1981
A Treatise on the Family. Boston: Harvard University Press.
- Becker, G.S., E.M. Landes & R.T. Michael 1977
An Economic Analysis of Marital Instability. *Journal of Political Economy*, 85, 1141-1187.
- Becker, H.A. 1992
Generaties en hun kansen. Amsterdam: Meulenhoff.
- Beer, J. de 1989
Jaren tachtig: ombuiging of voortzetting van demografische trends? *Maandstatistiek van de Bevolking*, 37, 16-37.
- Beets, G.C.N. & H.G.J.M. Cruijssen 1985
Bevolkingsprognose 1984: hypothesen betreffende de nuptialiteit. *Maandstatistiek van de Bevolking*, 33, 50-88.
- Blossfeld, H.P. 1991
Human Capital Investments or Norms of Role Transition? How Women's Schooling and Career Affect the Process of Family Formation *American Journal of Sociology*, 97, 143-68.
- Bogt, T.F.M. ter & C.S. van Praag 1992
Jongeren op de drempel van de jaren negentig. Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Bumpass, L.J., J.A. Sweet & A. Cherlin 1991
The Role of Cohabitation in Declining Rates of Marriage. *Journal of Marriage and the Family*, 53, 913-927.
- Centraal Bureau voor de Statistiek 1990
Onderzoek gezinsvorming 1988. 's-Gravenhage: SDU Uitgeverij.

- Cherlin, A.J. 1980
 Postponing marriage: the influence of young women's work expectations. *Journal of Marriage and the Family*, 42, 355-365.
- Corpeleijn, A.W.F. 1974
 De daling van de huwelijksleeftijd. *Mens en Maatschappij*, 47, 399-407.
- Davis, K. 1984
 Wives and Work: The Sex Role Revolution and Its Consequences. *Population and Development Review* 10, 397-416.
- Devine, T.J. & N.M. Kiefer 1991
Empirical Labor Economics: The Search Approach. New York: Oxford University Press.
- Diewald, M. 1993
 Netwerkoriëntierungen und Exklusivität der Paarbeziehung: Unterschiede zwischen Ehen, nichtehelichen Lebensgemeinschaften und Paarbeziehungen mit getrennten Haushalten. *Zeitschrift für Soziologie*, 22, 279-297.
- Dixon, R.B. 1971
 Explaining Cross-Cultural Variations in Age at Marriage and Proportions Never Marrying. *Population Studies*, 25, 215-233.
- Easterlin, R.A. 1980
Birth and Fortune. New York: Basic Books.
- England, P. & G. Farkas 1986
Households, Employment, and Gender: A Social, Economic, and Demographic View. New York: Aldine de Gruyter.
- Espenshade, T.J. 1985
 Marriage Trends in America: Estimates, Implications, and Underlying Causes. *Population and Development Review*, 11, 193-245.
- Farley, Reynolds 1988
 After the Starting Line--Blacks and Women in an Uphill Race. *Demography*, 25, 477-495.
- Feijter, Henk de 1991
Voorlopers bij demografische veranderingen. 's-Gravenhage: Nederlands Interuniversitair Demografisch Instituut.
- Frijling, B.W. 1969
 De dalende huwelijksleeftijd: mogelijke oorzaken. *Sociologische Gids*, 16, 297-307.
- Frijling, B.W. 1974
 Een antwoord aan Corpeleijn. *Mens en Maatschappij*, 47, 408-410.
- Frinking, G.A.B. & F.W.A. van Poppel 1979
Een sociaal-demografische analyse van huwelijkssluiting in Nederland. 's-Gravenhage: Staatsuitgeverij.
- Graaf, A. de 1990
 Waarom trouwen samenwoners? *Maandstatistiek van de Bevolking*, 38, 12-13.

- Hajnal, J. 1965
European marriage patterns in perspective. In D.V. Glass & D.E.C. Eversley (eds.), *Population in History*. London: Edward Arnold.
- Heeren, H.J. 1969
Huwelijksleeftijd, gezinsgrootte en geboortedaling. *Sociologische Gids*, 16, 290-296.
- Heeren, H.J. 1973
Huwelijksleeftijd in Nederland. Meppel: Boom.
- Hofstee, E.W. 1978
De demografische ontwikkeling van Nederland in de eerste helft van de negentiende eeuw. Deventer: Van Loghum Slaterus.
- Hofstee, E.W. 1985
The Modernisation of the Demographic Pattern: The Case of the Netherlands. *Bevolking en Gezin*, 213-228.
- Hooghiemstra, B.T.J. & M. Niphuis-Nell 1993
Sociale atlas van de vrouw. Deel 2. Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Hoorn, W.D. van 1991a
Relaties en sociale achtergrond. *Maandstatistiek van de Bevolking*, 39, 12-13.
- Hoorn, W.D. van 1991b
De invloed van het werken van de vrouw op het aantal kinderen. *Maandstatistiek van de Bevolking*, 39, 17-26.
- Janssen, A. 1978
Huwelijkssluiting in Nederland, 1900-1975. Voorburg: Nederlands Interuniversitair Demografisch Instituut.
- Jol, C. 1984
Vrij...gezellig? Veranderingen in welzijn bij alleenstaanden. *Bevolking en Gezin*, 249-262.
- Kaa, D.J. van de 1988
The Second Demographic Transition Revisited: Theories and Expectations. Amsterdam: Planologisch Demografisch Instituut.
- Kalmijn, M. 1994
Assortative Mating by Cultural and Economic Occupational Status. *American Journal of Sociology*, 100:2 (in press).
- Ketting, E. 1991
De sexuele revolutie van jongeren. *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, 17, 69-84.
- Klijzing, E., J. Siegers, N. Keilman & L. Groot 1988
Static versus dynamic analysis of the interaction between female labour-force participation and fertility. *European Journal of Population*. 4, 97-116.
- Klijzing, E. 1992
'Weeding' in the Netherlands: First-Union Disruption among Men and Women Born Between 1928 and 1965. *European Sociological Review*, 8, 53-70.

- Kooy, G.A. 1967
Het modern-Westerns gezin. Hilversum: Paul Brand.
- Kooy, G.A. 1969a
Het huwelijk in Nederland. Utrecht: Spectrum.
- Kooy, G.A. 1969b
 Voorechtelijk geslachtsverkeer. In *Sex in Nederland*. Utrecht: Het Spectrum.
- Kooy, G.A. 1975
Sexualiteit, huwelijk en gezin in Nederland. Deventer: Van Loghum Slaterus.
- Kooy, G.A. 1985
 Sexualiteit, huwelijk en gezin in naoorlogs Nederland. In *De toekomst van het westerse gezin*. Amsterdam: Noord Hollandsche Uitgeversmaatschappij.
- Langeveld, H.M. 1985
Binding in vrijheid: een studie naar toekomstige gezinnen, relaties en hulpverlening. 's-Gravenhage: Staatsuitgeverij.
- Lesthaeghe R. & D.J. van de Kaa 1986
 Twee demografische transitie's? *Mens en Maatschappij*, 61 (boekaflevering), 9-24.
- Liefbroer, A. 1989
 Samenwonen of trouwen? Verschillen tussen de plannen van jong-volwassenen en de aan hun ouders toegeschreven opvattingen. *Bevolking en Gezin*, 83-108.
- Liefbroer, A. 1991
Kiezen tussen ongehuwd samenwonen en trouwen. Amsterdam: Vrije Universiteit. Dissertatie.
- Liefbroer, A. & J. de Jong Gierveld 1993
 Veranderingen in de overgang van jeugd naar volwassenheid. *Mens en Maatschappij*, 68, 17-35 (boekaflevering)
- Lindenberg, S. 1984
 Normen und die Allokation sozialer Wertschätzung. In H. Todt (ed.), *Normgeleitetes Verhalten in den Sozialwissenschaften*. Berlin.
- MacDonald, M.M. & R.R. Rindfuss 1981
 Earnings, relative income, and family formation. *Demography*, 18, 123-136
- Manting, D. 1991
 First union formation in the Netherlands. *PDOD-paper*, 5. Amsterdam: Postdoctorale Onderzoekersopleiding Demografie.
- Manting, D. 1992
 The timing of marriage of cohabitating women in the Netherlands. In Becker, Henk (ed.), *Dynamics of Cohort and Generations Research*. Amsterdam: Thesis Publishers.
- Manting, D. 1993
 Welke vrouwen maken een echtscheiding mee? *Maandstatistiek van de Bevolking* 2, 18-29.

- Moors, H.G & R. van der Vlist 1969
Onderzoek naar de dalende huwelijksleeftijd in Nederland: de ontwikkeling van een aantal meetinstrumenten. *Sociologische Gids*, 16, 297-307.
- Nederlands Interuniversitair Demografisch Instituut 1989
Onderzoek relatievormen in Nederland. 's-Gravenhage: NIDI.
- Oppenheimer, V.K. 1988
A Theory of Marriage Timing: Assortative Mating under Varying Degrees of Uncertainty. *American Journal of Sociology*, 94, 563-591.
- Oppenheimer, V.K. & V. Lew 1994
American Marriage Formation in the Eighties: How Important Was Women's Economic Independence? In K. Oppenheim Mason & A. Jensen (eds.), *Gender and Family Change in Industrialized Countries* (forthcoming).
- Oppenheimer, V.K. 1994
Women's Rising Employment and the Future of the Family in Industrial Societies. *Population and Development Review*, 20, 293-342.
- Oppenheimer, V.K., M. Kalmijn & V. Lew 1993
Men's Transition to Work and Marriage Timing. *Annual Meetings of the Population Association of America*. Cincinnati.
- Pais, A. 1967
Trouwlustige tieners en verstokte vrijgezellen. *Economisch-Statistische Berichten*, 52, 688-693.
- Poppel, F. van & F. Willekens 1982
The decrease in the age at first marriage in the Netherlands after the Second World War: a log-linear analysis. Voorburg: Nederlands Interuniversitair Demografisch Instituut.
- Poppel, F. van 1992
Trouwen in Nederland: Een historisch-demografische studie van de 19e en vroeg 20e-eeuw. Wageningen: Landbouwuniversiteit. Dissertatie.
- Praag, Ph. van 1984
Demografische ontwikkeling en economische conjunctuur. *Bevolking en Gezin*, 141-155.
- Rindfuss, R., S.P. Morgan & G. Swicegood 1988
First Births in America: Changes in the Timing of Parenthood. Berkeley: University of California Press.
- Rodgers, W.L. & A. Thorton 1985
Changing Patterns of First Marriage in the United States. *Demography*, 22, 265-279.
- Shorter, E. 1975
The Making of the Modern Family. New York: Basic Books.
- Sikkema, P. & C. van der Linden. 1990
Huwelijkse voorwaarden en samenlevingscontracten. Amsterdam: Inter/View Nederland.

- Sociaal en Cultureel Planbureau 1988
Sociaal en cultureel rapport 1988. 's-Gravenhage: Staatsuitgeverij.
- Sociaal en Cultureel Planbureau 1990
Sociaal en cultureel rapport 1990. 's-Gravenhage: Staatsuitgeverij.
- Stichting Telepanel 1992
Sociale mobiliteit en arbeidsmobiliteit (SSCW Telepanel, meting 1992).
 [computer-file] Amsterdam, Steinmetzarchief (Bestand P1107).
- Tas, R.F.J. 1989
 Huwelijksluiting en huwelijksontbinding. *Maandstatistiek van de Bevolking*,
 37, 20-22.
- Teachman, J.D., K.A. Polonko & G.K. Leigh 1987
 Marital Timing: Race and Sex Comparisons. *Social Forces*, 66, 239-268.
- Teachman, J.D. & K.A. Polonko 1990
 Cohabitation and marital stability in the United States. *Social Forces*, 69,
 207-220.
- Trost, J. 1978
 A Renewed Social Institution: Non-marital Cohabitation. *Acta Sociologica*,
 21, 303-315.
- Trost, J. 1988
 Cohabitation and marriage: transitional pattern, different lifestyle, or just
 another legal form. In Moors, H. & Schoorl, J. (eds.), *Lifestyles, contracep-
 tion, and parenthood*. The Hague & Brussels: Netherlands Interdisciplinary
 Demographic Institute & the Population and Family Study Centre.
- Verhoef, R. 1989
 Geboorte. *Maandstatistiek van de Bevolking*, 37, 14-15.
- Vermunt, J.K. 1991
 Een multivariaat model voor de geboorte van het eerste kind. *Maandstatistiek
 van de Bevolking*, 39, 22-33.
- Weeda, C.J. 1981
Huwelijk, gezin en samenleving. Assen: Van Gorcum.
- Weeda, C.J. 1985
 De toekomst van het gezin in sociologisch perspectief. In *De toekomst van het
 westerse gezin*. Amsterdam: Noord Hollandsche Uitgeversmaatschappij
- Weeda, C.J. 1989
 Waarden en ervaringen ten aanzien van leef- en relatievormen. In
Relatievormen in Nederland. 's-Gravenhage: Nederlands Interuniversitair
 Demografisch Instituut.
- Wiersma, G.E. 1983
Cohabitation, an alternative to marriage? A cross-national study. Boston:
 Martinus Nijhoff.
- Zeegers, W. 1988
Andere tijden, andere mensen: de sociale representatie van identiteit. Amster-
 dam: Bert Bakker.

Zhao, Y. 1993

Niet-gehuwd samenwonen minder afhankelijk van opleidingsniveau.
Maandstatistiek van de Bevolking, 41, 6-7.